

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 13-14/1996.-1997.
ZAGREB, 1999.

P **riilozi**

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu
Str./Pages 1-210, Zagreb, 1999.

Pril. Inst. arheol. Zagrebu 13.-14./1996.-1997.
Str./Pages 1-210, Zagreb, 1999.

Časopis koji je prethodio
Prilozi 1., 1983., Prilozi 2., 1985., 3.-4., 1986.-1987., 5.-6., 1988.-1989., 7., 1990.,
8. 1991., Pril. Inst. arheol. Zagrebu 9., 1992., 10., 1993., 11.-12./1994.-1995.

Nakladnik/ Publisher
INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU/
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/ Address of the editor's office
Institut za arheologiju/Institute of archaeology
HR - 10000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 68
Telefon/phone/fax ++385/01/615 02 50, 615 12 90, 611 72 43

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief
Željko TOMIČIĆ (Zagreb)

Redakcijski odbor/ Editorial committee
Dunja GLOGOVIĆ (Zagreb), Timotej KNIFIC (Ljubljana, SLO), Remza KOŠČEVIĆ
(Zagreb), Laszlo KÓVACS (Budapest, HUN), Kornelija MINICHREITER (Zagreb),
Mladen RADIĆ (Osijek), Željko RAPANIĆ, (Split) Aleksandar RUTTKAY (Nitra, SK),
Ivančica SCHRUNK (Minneapolis, USA), Željko TOMIČIĆ (Zagreb).

Prijevod na engleski/ English translation
Jadranka BOLJUNČIĆ
Goran HORVAT

Prijevod na njemački/ German translation
Nina MATETIĆ

Lektural/ Language editor
Marijan RIČKOVIĆ (hrvatski)
Ulrike STEINBACH (njemački)
Edo BOSNAR (engleski)

Dizajn/ Design
Roko BOLANČA

Korektural/ Proofreaders
Kornelija MINICHREITER, Zagreb
Željko TOMIČIĆ, Zagreb

Grafička priprema/ DTP
Studio "U", Zagreb

Računalni slog/ Layout
Ranko PERŠIĆ, Zagreb

Tisak/ Printed by
Tiskara Petravić d.o.o.

Naklada/ Circulation
600 primjeraka/600 examples

Sekundarne publikacije/ Indexed in
GERMANIA Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen
Archaeologischen Instituts, Verlag Philipp von Zabern, Mainz

Izdavanje časopisa novčano podupire
MINISTARSTVO ZNANOSTI I TEHNOLOGIJE REPUBLIKE HRVATSKE
HR - 10000 Zagreb, Strossmayerov trg 4

Sadržaj

- 5   Proslov
         ŽELJKO TOMIČIĆ

Izvorni znanstveni radovi

- 7   KORNELIJA MINICHREITER
Zoomorfna idoloplastika obredno-ukopnog prostora
starčevačkog lokaliteta na Galovu u Slavonskom Brodu
- 23   IVANČICA PAVIŠIĆ
Nakit kasnog brončanog doba s nalazišta Špičak kraj
Bojačnog
- 33   DUNJA GLOGOVIĆ
Fibule iz Ljupča
- 41   REMZA KOŠČEVIĆ
Nekoliko starih brončanih nalaza iz okolice Samobora
- 49   GORANKA LIPOVAC VRKLJAN
Mithraička kulturna slika iz Umljanovića
- 61   IGOR FISKOVIĆ
Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?
- 83   ŽELJKO RAPANIĆ
Spomenici nepotpune biografije *De ecclesiis datandis* (2)*
- 91   ŽELJKO TOMIČIĆ
Ranosrednjovjekovno groblje Zvonimirovo - Veliko Polje,
prinos poznavanju bjelobrdske kulture u podravskom dijelu
Slavonije
- 121   ZORISLAV HORVAT
Neke činjenice o cistercijskom samostanu i crkvi u
Topuskom
- 135   DRAGO MILETIĆ
Plemićki grad Belec
- 155   SNJEŽANA PAVIČIĆ
Osnovni tipovi bizantskih relikvijarnih pektorala
- 161   TAJANA SEKELJ IVANČAN
Kasnosrednjovjekovne keramičke čaše iz Sokolovca,
Rudina-Čečavca i Kapan-Ivanca
- 179   GORAN GUŽVICA
JADRANKA BOLJUNČIĆ
Analiza učestalosti nagorjelih kostiju velikih zvijeri u
pleistocenskim naslagama špilje Vindije (Hrvatska)

Prikazi

- 187   ŽELJKO RAPANIĆ
VEDRANA DELONGA, Latinski epigrafički spomenici u ra-
nosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split, 1996. Nakladnik:
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split. Serija:
Monumenta mediaevalis Croatiae vol. 1. Str. 1.-608.
(Tekst, Literatura, Index epigraphicus, Index paleographi-
cus, Kazalo osobnih imena, zemljopisnih naziva i važni-
jih pojmova. Sa crtežima u tekstu (Maja Fabijanac i Mar-
ko Rogošić)+ LXXXIV tabli fotografija (Zoran Alajbeg)
+ fotografije u tekstu (Nenad Gattin)+1 karta, /32x23 cm/.

Contents/Inhaltsverzeichnis

- Introduction*
ŽELJKO TOMIČIĆ

Original scientific papers

- KORNELIJA MINICHREITER
*Zoomorphic Idols of the Starčevo Ceremonial and Burial Area Site
at Galovo, Slavonski Brod*
- IVANČICA PAVIŠIĆ
Schmuck der späten Bronzezeit vom Fundort Špičak bei Bojačno
- DUNJA GLOGOVIĆ
Fibeln aus Ljubač
- REMZA KOŠČEVIĆ
Several Old Bronze Finds from the Samobor Vicinity
- GORANKA LIPOVAC VRKLJAN
A Mithraistic Cult Relief From Umljanovići
- IGOR FISKOVIĆ
Were Polače on the Isle of Mljet the Seat of the Rulers of Dalmatia?
- ŽELJKO RAPANIĆ
Denkmäler mit unvollständiger Biographie De ecclesiis datandis (2)*
- ŽELJKO TOMIČIĆ
*Der frühmittelalterliche Friedhof Zvonimirovo - Veliko Polje, ein Bei-
trag zu den Erkenntnissen über die Bjelobrd-Kultur in der slawo-
nischen Podravina*
- ZORISLAV HORVAT
Einige Tatsachen über das Zisterzienserkloster in Topusko
- DRAGO MILETIĆ
Burg Belec
- SNJEŽANA PAVIČIĆ
Grundtypen der byzantinischen Reliquiarpektoralien
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
*Spätmittelalterliche Keramikbecher aus Sokolovac, Rudina-
Čečavac und Kapan-Ivanac*
- GORAN GUŽVICA
JADRANKA BOLJUNČIĆ
*Analysis of the Frequency of Partially Burnt Large Carnivore
Bones in the Pleistocene Sediments at the Vindija Cave (Croatia)*

- 189 BORIS GRALJUK
Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija
ARHEOLOGIJA (A) - sv. 47., strana 41.-117.
ETNOLOGIJA (E) - sv. 47., strana 179.-272.
PRIRODNE NAUKE (PN) - sv. 31., strana 273.-447.
Sarajevo, 1992. - 1995.
Sarajevo 1996. godine
- 190 BORIS GRALJUK
ROBERT WHALLON I LIDIJA FEKEŽA,
Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorija Bosne i Hercegovine, Izvorni znanstveni rad, str. 43.-59., uz tekst, tablice, histogrami, slike.
- 190 BORIS GRALJUK
ENVER IMAMOVIĆ,
Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka, Izvorni znanstveni rad, str. 61.-92., uz tekst, skice, slike, table
- 191 BORIS GRALJUK
VELJKO PAŠKVALIN,
Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dežitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, Izvorni znanstveni rad, str. 93. do 116., uz tekst 5 tabli.
- 192 BORIS GRALJUK
VELJKO PAŠKVALIN,
Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, Izvorni znanstveni rad, str. 117.-145., uz tekst, karta nalazišta, 3 table sa 10 slika, bibliografija, sažetak na engleskom.
- 193 BORIS GRALJUK
KEMAL BAKARŠIĆ,
Citati nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja, (Arheologija) 1946.-1986. Izvorni znanstveni rad, str. 147.-167., 11 tablica, 4 grafikona, bibliografija, sažetak na engleskom.
- 195 MARIJA BUZOV
DIADORA, sv. 15., Zadar, 1993., stranica 452, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, fotografijama te kartama.
- 199 MARIJA BUZOV
DIADORA, sv. 16.-17., Zadar, 1995., stranica 430, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, grafikoni-
ma, fotografijama te kartama.
- 203 MARIJA BUZOV
BRUNO MILIĆ, RAZVOJ GRADA KROZ STOLJEĆA 2, SREDNJI VIJEK, ZAGREB, 1995., str. 424, sa ilustracijama, Glosarij, Bibliografija, Kazalo gradova, naseljenih mjesta i arheoloških lokaliteta, te Popis slika i crteža.
- 204 DUNJA GLOGOVIĆ
EDWARD HERRING, Explaining Change in the Matt-Painted Pottery of Southern Italy. Cultural and social explanations for ceramic development from the 11th to the 4th centuries B.C., BAR International Series 722, 1998 (Oxford), 255 str., 176. slika.
- 207 KORNELIJA MINICHREITER
Kratice

DIADORA, sv. 15, Zadar., 1993., stranica 452, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, fotografijama te kartama.

Novi broj časopisa "Diadora", glasila Arheološkog muzeja u Zadru, u izravnoj je svezi s 13. međunarodnim kongresom za starokršćansku arheologiju. Časopis je bio većim dijelom pripreman prije početka Kongresa u Splitu, a nekoliko mjeseci po završetku Kongresa izašao je iz tiska.

"Diadora" sadrži sedamnaest izvornih znanstvenih radova (N. CAMBI, XIII. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju, Split - Poreč 1994. godine i starokršćanska arheologija na području Hrvatske; P. VEŽIĆ, Zadar na pragu kršćanstva; S. GLUŠČEVIĆ, Grob 830. s nekropole na Relji u Zadru i problem datacije zdjelica Hayes 34 (Lamboglia 6); J. BELOŠEVIĆ, Prozorske rešetke ranokršćanske crkve Sv. Bartolomeja na Crkvini u Galovcu kod Zadra; R. JURIĆ, Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra; N. JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji; A. UGLEŠIĆ, Još jednom o datiranju ranokršćanskog pluteja iz Posedarja kod Zadra; I. FADIĆ, Novaljski relikvijari; N. NOVAK, Starokršćanska *Tarsatica*; B. MIGOTTI, O religijskom odnosu prema štovanju mrtvih u pretkršćanskoj antici; Z. BRUSIĆ, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana; Ž. UČIĆ, "Stucco" dekoracija južne kapele bazilike Sv. Marije Formoze u Puli; E. MARIN, Nova istraživanja na Marusincu u Salonu; J. JELIĆIĆ-RADONIĆ, Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale; V. KOVAČIĆ, Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira; N. PETRIĆ, O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru; S. ČAČE, *Civitates Dalmatiae* u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina) te prilog R. JURIĆA (13. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju i Zadar).

Prilog R. JURIĆA "13. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju i Zadar" (1.-10.) govori o 13. međunarodnom kongresu za starokršćansku arheologiju, koji je od 25. rujna do 1. listopada održan u Splitu i Poreču, u povodu obilježavanja 100. obljetnice održavanja Prvog kongresa u Solinu i Splitu, te o doprinosu zadarskih znanstvenika i kulturnih djelatnika na 13. kongresu.

Djelatnici Arheološkog muzeja u Zadru su s nekoliko izložbi i promidžbenih nastupa bili izravno uključeni u popratne manifestacije Kongresa, kao i sudjelovanjem uz ostale zadarske stručnjake i znanstvenike, u radu skupa izlažući o ranokršćanskim spomenicima u Zadru i na zadarskom području.

Po završetku Kongresa organizirane su dvije ekskurzije - jedna skupina sudionika posjetila je kulturno-povijesna nalazišta u Istri, dok je druga pohodila Zadar. S obzirom na ratne okolnosti svi sudionici Kongresa nisu mogli posjetiti Zadar, no želja se Zadrana ipak ostvarila. Naime, zadarski su stručnjaci tijekom posljednjih godina zaista mnogo učinili na istraživanju ranokršćanskih spomenika u Zadru, te na zadarskom području.

Rad je opremljen fotografijom sudionika kongresa.

N. CAMBI u svojem radu "XIII. međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju, Split - Poreč 1994. godine i starokršćanska arheologija na području Hrvatske" (11.-28.) govori o XIII. kongresu, potom o okolnostima pod kojima je naša domovina dobila ponovnu organizaciju XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju u 1994. go-

dini u Splitu i Poreču, kao i o stotoj obljetnici održavanja Prvog kongresa. Autor daje i obrise razvitka ranokršćanskog razdoblja u Hrvatskoj.

N. CAMBI u članku daje osnovne podatke o I. Kongresu, održanom u Splitu 1894., kao i o rezultatima koje je polučio. Najveće zasluge za organizaciju i uspješno odvijanje I. Kongresa ide don Frani Buliću, znamenitom hrvatskom arheologu. Najvažniji rezultati kongresa bili su poticanje razvitka ranokršćanske arheologije diljem svijeta, te istodobno i prikaz rezultata istraživanja koja je otkopao don Frane Bulić u Salonu. Naime, neprijeporna je činjenica da Salona od tada ima posebno mjesto u brojnim publikacijama i pregledima ranokršćanske civilizacije i umjetnosti, a njezino značenje niti danas nije opalo, već je temelj za ispitivanje proširen.

Autor govori i o problemima s kojima se morao suočiti Nacionalni odbor za organizaciju Kongresa, a radilo se o prosvjedima istraživača prvenstveno iz Njemačke i Francuske, koji su zahtijevali da se Kongres ne održi u Hrvatskoj.

Razlozi takvom protivljenju bili su sljedeći: 1) Kongres može biti iskorišten za hrvatske političke svrhe; 2) Hrvatska je agresor u Bosni i Hercegovini pa se sudionici Kongresa, došavši u Hrvatsku, zapravo solidariziraju i s njenom politikom; 3) Nije humano održavati kongres u zemlji u kojoj ima toliko prognanika, gladnih i unesrećenih ljudi. Bila je to klima i to negativna protiv Hrvatske, koja je sve više rasla i koja je prijetila oduzimanjem kongresa.

Ovom prigodom moramo odati priznanja i zahvalnost svim članovima Nacionalnog odbora, koji su svojim zalaganjem pridonijeli da se XIII. kongres održi u našoj domovini.

Autor iznosi kratki prikaz razvitka kršćanstva na području istočne obale Jadrana, te ukazuje zbog čega su naši krajevi toliko važni kada je riječ o takvim istraživanjima.

U radu "Zadar na pragu kršćanstva" autor P. VEŽIĆ (29.-54.) raspravlja na temelju otkrivenih materijalnih ostataka u dijelu episkopalnog kompleksa i povijesnih izvora o biskupima u Zadru 4. st., kao i o kršćanskoj zajednici te njezinu oratoriju. Prema arhitektonskim značajkama prostora, te liturgijskim funkcijama u njemu, autor ga svrstava u grupu sličnih građevina u jadranskom kulturnom krugu, nastalih u vremenu tolerancije (razdoblje od Konstantina Velikog do Teodozija I.).

Oratorij u Zadru, nastao je najvjerojatnije na mjestu okupljanja prvih kršćana, no autor samu adaptaciju pripisuje okolnostima vjerske tolerancije (313.), stoga dvoranu bogomolje datira u prvu polovicu 4. st. Prvu kršćansku zajednicu u laderu predvodio je "zadarski biskup", tako zabilježen u dokumentima s Rimskog koncila 341. godine. Do sada nisu otkrivene ostale prostorije uz spomenutu dvoranu, no za pretpostaviti je da ih je bilo, s obzirom na kasniju baziliku u razvijenom episkopalnom kompleksu.

Kršćansku općinu u Zadru, u drugoj polovici 4. st. predvodio je biskup Feliks, istaknuta ličnost i povijesna osoba zabilježena u relevantnim povijesnim izvorima.

Biskup Feliks susretao se s uglednim teolozima i prelatima Crkve na Zapadu, između ostalih s milanskim biskupom Ambrozijem, uz papu dakako najvažnijim autoritetom Crkve u tom razdoblju. U više je navrata boravio u Akvileji gdje je bio neposredni svjedok razvoja kršćanske kulture i umjetnosti, posebice, arhitekture, koja je u to vrijeme postojala i nastaja-

la u tom gradu i vrlo brzo potom postajala prototipom za crkveno graditeljstvo na tlu Istre i sjeverne Italije, dok su pak njezini odjeci dopirali i do Dalmacije. Autor pretpostavlja da su susreti između zadarskog biskupa (*episcopus Jaderinus*) s akvilejskom i milanskom Crkvom, na neki način u svezi s rušenjem rimskog Foruma u Zadru, te podizanjem razvijenog episkopalnog kompleksa, koji će, na mjestu prvotnog nukleusa, biti izgrađivan i dugo, tijekom 5. st.

U vrijeme kasne antike, taj obnoviteljski duh Carstva i Crkve, još je potaknut i carskom odlukom *Cunctos populos* iz 380. godine, kojom je Teodozije I. proglasio kršćanstvo jedinom službenom religijom u Carstvu. U to doba carska uprava kao i crkvena hijerarhija poticale su izgradnju razvijenih episkopalnih cjelina, a ponekad i raskošnih bazilika u njima, kao dio osnaživanja crkve i njezina povezivanja sa Carstvom. Dakle, od Teodozija do Teodorika, gotovo u svakom istaknutijem gradu na Jadranu, "prostoru vrlo značajnih interesa u borbi za opstanak države, nastaju takvi sklopovi i takve građevine".

Ovaj rad je izuzetno lijepo opremljen ilustrativnim priložima.

U svojem radu "Grob 830. s nekropole na Relji u Zadru i problem datacije zdjelica Hayes 34 (Lamboglia 6)" S. GLUŠČEVIĆ (55.-84.) govori o grobu 830., koji osim četiri koštane igle, sadrži i četiri staklene bočice te jednu keramičku zdjelicu.

Istraživanjima, koja je krajem 1989. i 1990. godine vodio tim stručnjaka iz Arheološkog muzeja u Zadru, određena je glavna gradska nekropola na predjelu Relja. Pronađeno je oko 850 grobova na tom prostoru, a utvrđeni su svi oblici pokapanja, kako inhumiranih tako i incineriranih pokojnika. Već samim pregledom materijala tijekom istraživanja, moglo se vidjeti da nekropola egzistira u prva četiri stoljeća po Kristu.

Jedna od bočica koja je pronađena s ostale tri, u grobu 830., ima na tijelu četiri, a druga sedam uleknuća (T. 1:8; T. 1:9). Na temelju analogija, autor zaključuje kako se sve četiri bočice javljaju u 4. st. No, naglasak je dat na zdjelicu koja je kod Hayesa klasificirana kao forma 34, a kod Lamboglie kao forma 6. Zdjelica na plaštu ima tri dvostruke palmete, te prikaz dviju riba i jedne životinje, kojoj glava nije čitljiva, no možda se radi, kako pretpostavlja autor, o krilatim lavu ili grifonu. Ti prikazi, najvjerojatnije spadaju u krug ranokršćanske simbolike. Kao komparativni materijal, autor navodi nalaze sličnih zdjelica na obali i zaleđu istočnojadranske obale (nalazi iz rimske vile u Višićima kod Čapljinje, te noviji nalazi u klausturu bivšeg samostana Sv. Ivana u Zadru).

Analizirajući nalaze, S. GLUŠČEVIĆ zaključuje kako samo zdjelica iz groba 830. potječe iz zatvorene grobne cjeline, dok su svi ostali nalazi iz nasebinskih slojeva. Zdjelice ovog tipa, kako se utvrđuje u radu, proizvod su različitih radionica, i za sada su najbrojnije na nalazištima istočnog Jadrana. Na temelju svih elemenata, autor smatra kako se njihova pojava ne smije datirati ranije od sredine odnosno druge polovice 3. st., s tim da je glavna proizvodnja bila tijekom 4. st. po Kristu.

I ovaj je rad opremljen ilustrativnim priložima.

J. BELOŠEVIĆ u radu "Prozorske rešetke ranokršćanske crkve Sv. Bartolomeja na Crkvini u Galovcu kod Zadra"

(85.-102.) na temelju fragmentarno sačuvanih izvornih ostataka triju kamenih prozorskih rešetki (*tranzena*) donosi rekonstrukcije njihova izvornog izgleda. Na tim tranzenama središnji i dominantni simbolično-ukrasni motiv je perforirani latinski križ (slika 3.). Po mišljenju autora, ove su rešetke unikatni primjerci među dosad sačuvanim ranokršćanskim rešetkama na tlu antičke Dalmacije, te ih okvirno datira u 6. st. Autor im utvrđuje mjesto gdje su rešetke bile ugrađene na crkvi, te "argumentirano dokazuje da su bile smještene na prozorima apsida, među lezenama, što ilustrira i grafičkim prilogom" (slika 2.).

Objavljujući ove lezene, autor je zacijelo pridonio boljem poznavanju ranokršćanske arhitektonske ukrasne plastike na području Dalmacije, koja je još uvijek nažalost malobrojna te nedovoljno znanstveno proučena.

Rad je izuzetno lijepo opremljen ilustrativnim priložima.

U svojem radu "Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra" autor R. JURIĆ (103.-125.) izvješćuje o nalazu fibule oblika križa koja je prije desetak godina pronađena na položaju Busje (Vrtlac) u Privlaci kod Zadra. Fibula povrh gornjeg kraka ima prikaz ptice križa (goluba, golubice). Ovakav primjerak fibule donedavno nije bio poznat u Hrvatskoj. Ova fibula, te još jedna slična, pronađena na otočiću Sv. Marko kod otoka Krka, zasada su jedini takvi primjerci u Hrvatskoj.

Autor donosi bliske i manje bliske analogije takvog tipa fibula i aplika u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, jugoistočnoj Europi te Italiji, a posebno se osvrće na primjerak fibule iz Korita (T. 1:5), kojoj se dvije nasuprot postavljene ptice nalaze na kraćim stranama križa i jedna na vrhu. Istovjetni ili slični prikazi križa s pticama javljaju se i na crkvenom namještaju ili drugim kamenim crkvenim spomenicima, koji su zacijelo istovjetne kršćanske simbolike.

Autor je sažeto prikazao i druge primjerke fibula oblika križa u Hrvatskoj, te ih usporedio s takvim fibulama u drugim europskim zemljama.

"Najnoviji nalazi fibula u Hrvatskoj potvrđuju već ranije iznesene zaključke Z. VINSKOG, jednako glede njihove etničke pripadnosti, radioničkih središta toga ukrasno-simboličkoga predmeta, kao i glede kronološke determinacije" (R. JURIĆ).

Naime, Z. VINSKI etničku pripadnost fibula oblika križa u Hrvatskoj pripisuje starosjedilačkom, donekle romaniziranom stanovništvu. Fibule oblika križa s nekih dalmatinskih nalazišta mnogo su kvalitetniji zlatarski proizvod, nego gotovo svih dvadesetak fibula iz langobardske Italije, pa isključuje uvoz s toga područja. Zaključci u svezi kronološke determinacije, koje je iznio Z. VINSKI vrijede i danas.

Autor fibulu iz Privlake datira u drugu polovicu 6.st., a možda i u početak 7. st.

I ovaj je rad također bogato opremljen ilustrativnim priložima.

Autor N. JAKŠIĆ u svojem radu "Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji" (127.-144.) raspravlja o pitanju jesu li pojedini ranokršćanski objekti preživjeli, i fizički i kao institucije, vrijeme seobe naroda (dakako poganskih) kroz 7. i 8. st. te nastavili djelovati kao žarišta kršćanskog kulta u 9. stoljeću.

Istraživanja ranokršćanske arhitekture u Hrvatskoj već su tijekom prošloga stoljeća dala vidnih rezultata, a intenzivira-

na su posebice poslije Drugoga svjetskog rata i to na ruralnim objektima izvan velikih kršćanskih središta "kakva primjerice bijaše Salona". Na taj način stečeni su bolji uvjeti za proučavanje crkvenih građevina 5. i 6. st. na širem prostoru zadarskoga zaleda koje je u 9. st. u sastavu ninske biskupije. Autor tako analizira crkvu Sv. Martina u Pridrazi i župnu crkvu Sv. Asela u Ninu, te ruševine ili ostatke crkava Sv. Bartolemeja u Galovcu, Crkvine na Begovači u Kašiću, Sv. Andrije u Zatonu kod Nina i Sv. Marije u Ninu, te potvrđuje na temelju povijesne i arheološke dokumentacije njihovo fizičko postojanje kroz 7. i 8. st. Na temelju istraživanja autor predlaže i lokaciju prvog benediktinskog samostana u Ninu u prostoru bivšeg rimskog hrama.

Autor smatra da je Nin na temelju analize stanja ranokršćanskih objekata u srednjem vijeku, ostao kroz 7. i 8. stoljeće žarište kršćanskoga kulta, pa ne treba čuditi što je upravo tu u 9. st. ustanovljena institucija hrvatskoga biskupa.

I ovaj je rad dobro opremljen ilustrativnim priložima.

"Još jednom o datiranju ranokršćanskog pluteja iz Posedarja kod Zadra" rad A. UGLEŠIĆA (145.-156.) govori još jednom o ranokršćanskom pluteju iz Posedarja kod Zadra koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru (inv. br. 62), a pronaden je prigodom gradnje hotela u Posedarju.

Autor u radu polemizira s mišljenjem P. VEŽIĆA da je ulomak ranokršćanskog pluteja ukrašenog s dviju strana nastao u vremenu 4.-5. st. Naime, autor se ne slaže niti s predloženom grafičkom rekonstrukcijom, kao ni metodološkim pristupom—"usporedbama ovog pluteja uglavnom s poganskim, a ne ranokršćanskim spomenicima".

Ikonografsko-stilskom analizom obiju strana ulomka pluteja, te usporedbama s nizom analognih primjeraka ranokršćanskoga kamenog crkvenog namještaja (s područja provincije Dalmacije i Italije), autor zaključuje da se može datirati u vrijeme 5.-6. st. (vjerojatnije u prvu polovicu 6. st.). Ulomak pluteja značajan je i za ubicaciju ranokršćanske arhitekture u Posedarju, a nju treba tražiti u temeljima crkve Marijina Uznesenja, ili pak u njezinoj neposrednoj blizini.

Obraduje se nadalje i ulomak predromaničke grede s ostatkom posvetnog natpisa, otkriven prigodom radova na župnoj kući u Posedarju, za koji autor pretpostavlja da je pripadao predromaničkom kamenom namještaju nekadašnje crkve Sv. Marije Magdalene (crkve Marijina Uznesenja). Na kraju, autor iznosi pretpostavke u svezi srednjovjekovnih crkava koje su postojale na području Posedarja.

Rad je opremljen ilustrativnim priložima.

Rad I. FADIĆA "Novaljski relikvijari" (157.-173.) govori o izuzetnom nalazu pronadenom u Novalji na otoku Pagu 1971. godine. Taj izuzetni nalaz za ranokršćansku arheologiju, objavljen je u dva navrata (A. BADURINA i B. ILAKOVAC), a u ovom radu autor posebnu pozornost posvećuje staklenom relikvijaru tipa urne (*olla cineraria*), kao i grobnoj arhitekturi i cjelokupnom kontekstu nalaza, s obzirom da je u međuvremenu došlo do novih spoznaja.

Nalaz otkriven 1971. godine je memorija s oltarnim grobom u kojem su pronadene tri relikvijara i *capsella reliquiarum*.

Nedaleko od crkve Sv. Marije (tzv. Mala Crikva ili Bazilika) u Novalji na Pagu, formirana je memorija u kojoj su prvotno bile pokopane dvije relikvije, odnosno moći dvaju svetaca.

Jedan relikvijar je u obliku elipsaste kutijice od srebrnog lima (T. 3:1), dok je drugi staklena posuda tipa urne - *olla cineraria* (slika 2; T. 3:2). Po svemu sudeći, "oba su relikvijara bila pohranjena u veću četvrtastu drvenu škrinju, koja je obložena reljefno iskucanim limom - *capsella reliquiarum* (T. 1:1, 2)". Cijeli kontekst nalaza, kao i analiza staklenog relikvijara - "urne" ukazuje da je taj prostor imao posebno religijsko značenje već u zadnjim desetljećima druge polovice 4. st. Po ostacima apside i mozaika, možemo suditi da je na tom mjestu formirana jezgra, na kojoj je nastalo nešto kasnije, monumentalno i reprezentativno zdanje.

Na temelju postojećih arhitektonskih ostataka, može se reći da je taj objekt bazilikalnog tipa u svojoj arhitektonskoj sklop morao zacijelo uklopiti i raniju memoriju. Krajem 5. ili u 6. st. u oltarni grob memorije unosi se još jedan relikvijar, oktogonalni s prikazima apostola i Krista (T. 2). Autor na kraju zaključuje da su na tom mjestu u 6. st., u sklopu monumentalne ranokršćanske crkve, bila pohranjena tri relikvijara i *capsella reliquiarum*. Elipsasti relikvijar od srebrnog lima i staklena posuda, kao i *capsella reliquiarum*, potječu s kraja 5. ili početka 6. st.

I ovaj je rad opremljen ilustrativnim priložima.

U svojem radu "Starokršćanska Tarsatica" N. NOVAK (175.-204.) obraduje ranokršćansku problematiku na širem tarsatičkom prostoru, koja se nažalost u literaturi pojavljivala kao marginalna nota u radovima koji su prvenstveno tretirali antičku urbanu strukturu, te pravnu i opću kulturnu povijest ovog prostora. Jedan od razloga za marginalizaciju jest zacijelo i slaba terenska istraženost mogućih interesantnih lokacija, ali kako autor smatra i duži prekid znanstveno istraživačke tradicije. Kao reper ovoj problematici, autor vidi u "zaboravljenom" i izgubljenom nalazu ranokršćanskoga polikromnog mozaika s "Agapinim" natpisom (AGAPE / VEDVA / PRO SE / ET SVOS / F(e)C(it) P(e)D(es) CCC). Ekstra urbani položaj nalaza na gradskoj nekropoli, koja traje od antike, ukazuje na postojanje ranokršćanske bazilike ili barem grobljanske memorije na kasnoantičkim tradicijama, kako pretpostavlja autor.

Kao drugu moguću ranokršćansku lokaciju autor navodi crkvu Sv. Sebastijana, apliciranu na perimetralni zid pretorija Alpske klauzure u Starom gradu u Rijeci. Radi se o vojnom ambijentu, u okvirima kršćanskoga religioznog kontinuiteta antičkog štovanja uz službeni kult imperatora i vojnih božanstava (*religio castrensis*).

Autor smatra da je do velikog prihvatanja kršćanstva na cjelovitom prostoru *Claustrea Alpium Iuliarum*, pa i na tarsatičkom prostoru došlo u kasnom 4. st., kada su u klostoru boravili carevi kršćani, ponajprije Teodozije, rješavajući sudbinu Carstva. S tim u svezi naglašena je i uloga milanskog biskupa Ambrozija.

Analizirajući povijesne izvore 4. st. može se ustvrditi da *Tarsatica* u vrijeme početne inicijacije ranog kršćanstva stoji na razmeđu utjecaja salonitanske metropolije, kojoj administrativno pripada i grupa istarskih biskupija, kasnijeg akvilejskog patrijarhata čiji je utjecaj od kraja 4. st. vrlo jak.

Ovaj rad izuzetno je značajan, jer osvjetljava kako prostor tako i nalaze tarsatičkog prostora, ukazujući nam pri tom na materijalne ostatke koji su zanemarivani ili je do njih bilo teško doći. Ovaj rad je ujedno i nezaobilazan za sve

buduće istraživače ranokršćanske problematike ovog prostora. Rad je opremljen dvjema kartama.

B. MIGOTTI u svojem radu "O religijskom odnosu prema štovanju mrtvih u pretkršćanskoj antici" (205.-221.) iznosi podatke i zapažanja o međusobnom prožimanju štovanja mrtvih i kulta bogova, općenito. Diljem Rimskoga Carstva ta je pojava dokumentirana sadržajnom povezanošću, odnosno topografskim objedinjavanjem hramova i groblja. Nažalost, ta problematika je rijetko obrađivana u arheološkoj literaturi. Autorica navodi niz lokaliteta u Dalmaciji (područje između Zrmanje i Cetine, dok se lokaliteti izvan toga područja spominju sporadično) na kojima se u istome kontekstu zatiču rimski grobovi i tragovi štovanja bogova, posvjedočeni zavjetnim natpisima i žrtvenicima, kao i ostacima reljefne skulpture i arhitekture, možda čak i hramske.

Na kraju, autorica smatra da predočena arheološka dokumentacija govori u prilog činjenici da je religiozni odnos prema mrtvima samo još jedan vid, iako prikriven, kontinuiteta između poganske i kršćanske civilizacije.

Rad je opremljen jednom kartom.

Rad Z. BRUŠIĆA "Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana" (223.-236.) kao prvo objašnjava način plovidbe u antici, te potom naznačava pravac plovidbe uz istočnu obalu Jadrana. Autor pri tom navodi i stajališta brodova u pojedinim prirodnim uvalama, prometno povezanim i trgovačko atraktivnim, u kojima se javljaju tijekom rane antike gospodarski i ladanjski objekti (npr. u uvali Polače na otoku Mljetu, na pojedinim otočićima u Korčulanskom kanalu, Brijunima, Novalji na otoku Pagu, Izuli kod Medulina, a naročito u Pašmanskom kanalu, gdje je uz prioritetan pomorski put na ovom dijelu obale nastalo više gospodarskih objekata i dr.).

Tijekom kasne antike, u vrijeme učvršćenja kršćanstva, uvale postaju stjecište mornara, trgovaca hodočasnika i inih putnika, a uvale s obzirom na režim plovidbe postaju mjesta dužeg boravka. Na temelju toga, autor smatra da su tijekom 5. i 6. st. na ovim mjestima nicali ranokršćanski sakralni objekti, ponekad i više njih s obzirom na područja odakle su brodovi pristizali i svece kojima su crkve bile posvećene. Nastanak i održavanje tih sakralnih objekata autor vezuje uz zavjete, ostavštine i priloge, koje su putnici davali za dobar ishod putovanja, dok njihov prestanak vezuje uz gotsko-bizantski sukob, od kada veliki prijevozi putnika i hodočasnika prestaju. Ove crkve po dolasku Hrvata na obalu propadaju, dok se titulari većine crkava zbog promjene stanovništva gube.

"Stucco - dekoracija južne kapele bazilike Sv. Marije Formoze u Puli", rad Ž. UJČIĆA (237.-258.) predstavljen je kao sažeti referat na prvom znanstvenom skupu Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek - Odjela Međunarodnog središta hrvatskih sveučilišta u Motovunu (travanj, 1994. godine). Članak je tiskan u ovom broju "Diadore", jer navedeni Centar tiska radove isključivo na stranim jezicima.

Iako je za očekivati da je na prostoru europskog dijela Sredozemlja bilo rasprostranjeno ukrašavanje štukaturom ranokršćanskih crkava, dostupna literatura poznaje svega dvadesetak sakralnih objekata (četiri u Istri) s takvom dekoracijom. Uz znane nam štukature Eufrazijeve bazilike i episkopi-

ja u Poreču, u Puli je sačuvan razlomljeni ulomak arhitektonske oplata s križnoga pilastra katedrale Vele Gospe i napose u južnoj, križnoj kapeli bazilike Sv. Marije Formoze. U apsidu se nalazi dio sadrenog vijenca ukrašen nizom parova ptica, kao učestala namjenski postavljena bordura mozaičke površine polukalote, kako opisuje autor (slike 4., 5. i 6.).

Središnji štukaturni vijenac s križnim vegetabilnim snopovima na košarastim konzolama, smješten je pri svodnom križistu kapele (slike 9. i 10.). Ova simbolična kompozicija oponaša uobičajene ranokršćanske prikaze u prezbiterijima i kupolama izvedenim u mozaicima (slike 12. i 13.).

Ova naša "stucco" dekoracija zacijelo je bila primjerena za memorijalnu kapelu nepoznatih odličnika iz druge polovice 6. st.

Ovaj rad je također bogato opremljen ilustrativnim priložima.

Rad E. MARINA "Nova istraživanja na Marusincu u Saloni" (259.-273.) govori o najvažnijim rezultatima arheoloških istraživanja na lokalitetu Marusinac u Saloni, te osobito u svezi s identifikacijom tzv. *basilicae discopertae*. Autor iznosi rezultate obnovljenih istraživanja sjevernog broda *discopertae* koja pokazuju kako ta građevina nije bila onakva kako ju je rekonstruirao E. DYGGVE. Nalazi ukazuju na kasno korištenje građevine još u 7. st., što bi bilo sukladno Dyggveovu tumačenju. Autor opisuje i nalaze okrugle menze u Sjevernoj memoriji velike bazilike (*Basilica sancti Anastasii*) kao i njezino značenje za dataciju bazilike (slika 8.).

I ovaj je rad izuzetno lijepo opremljen ilustrativnim priložima.

Rad J. JELIČIĆ-RADONIĆ "Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale" (275.-290.) govori o prostoru konsignatorija, odnosno njegovu unutrašnjem uređenju, te kada je nastao ovako uređen prostor. Naime, konsignatorij salonitanske katedrale svi su istraživači episkopalnog kompleksa, do sada povezivali s izgradnjom Hezihijeve bazilike, te su tako posebno izdvojenu prostoriju baptisterijalnog sklopa, kao i njezine mozaičke podove, pripisali početku 5. st., što je i prihvaćeno u literaturi. Analizirajući mozaike iz konsignatorija, pojedine motive i bordure, a koji su najbliži ornamentima križne bazilike u Saloni, ali i mozaicima čitavog niza ranobizantskih sakralnih objekata Justinijanova doba, autorica konstatira da je u tom kontekstu nastao i salonitanski konsignatorij. I ovaj je rad izuzetno lijepo i bogato opremljen ilustrativnim priložima.

U svojem radu "Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira" autorica V. KOVAČIĆ (291.-309.) govori o urbanim istraživanjima unutar gradske jezgre Trogira koja su otkrila niz važnih elemenata za povijest antičkog urbanizma na Jadranu. Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja oko benediktinske crkve Sv. Ivana Krstitelja sa istočne i južne strane pronađeni su ostaci apside ranokršćanske crkve, koju autorica datira u 5. st., te ujedno i razmatra raspodjelu sakralnog prostora unutar Tragurija kao manjeg naselja gradskog karaktera. U katalogu, autorica po prvi puta objavljuje ulomke (15) ranokršćanske kamene plastike, koji su pronađeni tijekom višegodišnjih urbanih arheoloških istraživanja. Na kraju, autorica analizira njihove stilske značajke u odnosu na salonitansku produkciju.

Rad je bogato opremljen ilustrativnim priložima (T.1-7).

Autor N. PETRIĆ u radu "O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru" (311.-346.) opisuje ranokršćanske nalaze. U gradu Hvaru pronađeno je 11 ranokršćanskih svjetiljaka, što je zacijelo interesantan podatak. Prema nalazima na prostoru hvarske katedrale te biskupskog dvora autor opisuje da je na tom prostoru bila ranokršćanska bazilika, a u ranom srednjem vijeku crkva i benediktinski samostan *Santa Maria de Lesna*. Autor nadalje daje opise, ranokršćanskih crkava u Hvaru - Sv. Duh i Sv. Marija Mandalena, te Sv. Ciprijan uz pretpostavljene objekte crkvi Sv. Anastazija i Svih svetih, Sv. Klementa i Sv. Stjepana. Potom se opisuje i sklop ranokršćanskog samostana s još intaktno sačuvanom ranokršćanskom crkvom na otoku Šćedru.

Razmatraju se i u području agera crkve Sv. Dujma i Sv. Barbare u selu Dol, crkva Sv. Ciprijana u selu Vrisnik, te crkve Sv. Ivana i Sv. Stjepana u Starom Gradu (*Pharia*), po kojoj se ager u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku naziva *Campus Sancti Stephani*. U Jelsi autor navodi crkve *Santa Maria de Jelsa* i Sv. Liberat, a opisuje i kasnoantičko utvrđeno naselje *Civitas Vetus Jelse* i kasnoantički kastrum iznad Jelse, *Castrum Vetus, quod vocatur Galicnich*.

Ovaj rad s opisanim nalazima kao i spomenicima, bitno upotpunjava sadržaj ranokršćanske povijesti i arheologije otoka Hvara, kao i Dalmacije.

Rad je bogato opremljen ilustrativnim priložima.

"*Civitates Dalmatiae*" u "Kozmografiji Anonima Ravenjanina" rad S. ČAČE (347.-439.) govori o djelu *Cosmographia* Anonima Ravenjanina koje je nastalo najvjerojatnije u 7. st. Glavninu sadržaja, kako nam ističe autor čine popisi "gradova" (*civitates*) koji su, preuzeti iz neke cestovne karte. Za Dalmaciju, koja je znatno manja od istoimene provincije s početka Carstva, Ravenjanin donosi mnogo lokalnih imena kojih nema u drugim izvorima.

Naime, javljaju se znatne teškoće pri objašnjenju postanka popisa, njegov sastav te položaj imenovanih mjesta. Autor kao zadatak postavlja analizu popisa gradova Dalmacije te ujedno i traži rješenja za pojedina otvorena topografska pitanja uz pomoć drugih antičkih izvora te građe. Autor uz izlaganje, donosi redosljed popisa koji se nalazi u sklopu poglavlja 4.,16, uz odgovarajući dio velikog popisa obalnih mjesta u poglavlju 5.,14. Zasebno se obrađuju nizovi mjesta izvan Ravenjaninove Dalmacije koji se mogu povezati s nizovima unutar nje, s osobitim obzirom na problematiku antičke topografije zapadne Bosne (od Dinare i Une do Vrbasa), kao i tzv. ekvacije (parovi s izrazom (*id est*), za koje autor drži da su ušli u tekst iz cestovne karte. ČAČE smatra da je preuzimanje cestovnih postaja s karte u sustav zemljopisnog teksta zacijelo obavio Maksim, pisac na kojega se Ravenjanin poziva. Maksimov je tekst vjerojatno sadržavao više objašnjenja i uputa za razumijevanje prostornih odnosa među skupovima navedenih mjesta, a Ravenjanin pak pišući opću geografiju, dosta reducira tekst, svodeći ga na šture popise. Ravenjaninovi podaci govore da je proces kastrizacije morao započeti u 4. st., a oni su zacijelo dragocjeni oslonac za proučavanje početaka hrvatskog srednjovjekovlja, s obzirom da su mnoga naselja spomenuta u Ravenjanina, postala središtima u ranom srednjem vijeku, na kraju zaključuje autor.

I ovaj rad opremljen je ilustrativnim priložima.

Poslije navedenih radova (znanstvenih i jedan prigodni), slijedi popis kratice časopisa i serija navedenih u ovom 15. broju "Diadore", te upute autorima.

Svi su radovi opskrbljeni apstraktom na engleskom jeziku, te sažecima na engleskom i talijanskom jeziku. Neki radovi imaju samo apstrakt (R. JURIĆ; J. BELOŠEVIĆ; N. JAKŠIĆ; A. UGLEŠIĆ; E. MARIN).

Ovaj broj posvećen je problematici ranokršćanske arheologije. Svi su radovi bogato i lijepo opremljeni ilustrativnim priložima (crteži, planovi, tlocrti, fotografije i karte) što je već postalo uobičajeno, a na taj način bitno povećava kvalitetu prezentacije časopisa.

Poželimo, i ovaj puta što prije novi broj "Diadore".

Marija Buzov

DIADORA, sv. 16.-17., Zadar, 1995., stranica 430, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, grafikonima, fotografijama te kartama.

Novi broj časopisa "Diadora", glasila Arheološkog muzeja u Zadru, sadrži četrnaest izvornih znanstvenih radova (Z. BRUSIĆ, Naselje iz starijeg neolitika na Vrbici kod Bribira; S. KUKOČ, Antropomorfni privjesak tipa Prozor; K. MIHOVILIĆ, Srebrni nakit iz Nezakcija (Podaci za VI. stupanj razvoja istarske grupe); S. ČAČE, *Dalmatica Straboniana* (Strabon, *Geogr.* 7,5,5); A. STARAC, Morfologija sjeverno-jadranskih amfora: Primjeri iz Istre; I. FADIĆ, Novi natpisi VII. legije iz Tilurija; B. ILAKOVAC, Zašto je rimski Forum u Ninu (*Aenona*) morao biti nisko sagrađen; S. GLUŠČEVIĆ, Staklene čaše s udubljenjima iz rimske luke u Zatonu; M. KOLEGA, Rimski reljef na otoku Pagu; B. MIGOTTI, "Sol Iustitiae Christus est". (Origenes) Održi solarne kristologije na ranokršćanskoj građi iz sjeverne Hrvatske; M. SUIĆ, *Varvarina palaeochristiana*; M. KATIĆ, Ubikacija putne postaje *Loranum* i trasa rimske ceste *Tragurio - Lorano - Ad Pretorium*; B. MARUŠIĆ, Predromanička kamena skulptura Novigrada (Istra); T. BURIĆ, Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana (Vladavina Emanuela I. Komnena), dva stručna rada (K. A. GIUNIO, Spomenik s likom Jupitera iz Zadra; N. PETRIĆ, Antička metalna svjetiljka u Arheološkom muzeju u Zadru nađena na otoku Hvaru), jedan pregledni rad (R. JURIĆ, Novootkrivena ranosrednjovjekovna nalazišta u Bukovici), te prigodno slovo P. VEŽIĆA (Uz 70. rođendan akademika Ive Patriciolija i njegov dugogodišnji rad na polju arheologije).

Na kraju je objelodanjena polemika između P. VEŽIĆA (Nikad ne reci: "UVIJEK!") i A. UGLEŠIĆA o ranokršćanskom pluteju iz Posedarja kod Zadra.

Autor Z. BRUSIĆ u svojem radu "Naselje iz starijeg neolitika na Vrbici kod Bribira" (1.-49.) obrađuje keramički i litički materijal iz ranoneolitičkog nalazišta na Vrbici kod Bribira. Tijekom rekognosciranja, a potom i istraživanja 1973. godine autor je otkrio ulomke keramike s karakterističnim impresso ukrasom, kao i litički materijal, dok su ostaci životinjskih kostiju, uglavnom sitnozube stoke, dosta rijetki.